

2017 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *SUDÁR BALÁZS*
TURUL SZAVUNK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
HÁTTERÉHEZ
- *BÁCSATYAI DÁNIEL*
II. ANDRÁS ANGLIAI KÖVETEI
- *KÁDAS ISTVÁN*
PECSÉTHASZNÁLAT A KÉSŐ KÖZÉPKORI
SÁROS MEGYÉBEN
- *NAGY LEVENTE*
BRANKOVICS SZÁVA ÉS AZ ERDÉLYI
ROMÁN REFORMÁCIÓ
- *KOVÁTS ANTAL ANDRÁS*
SVÁJCIAK MAGYARORSZÁGON, 1867–1990
- *SIMON ATTILA*
KASSA HÁROM MEGSZÁLLÁSA
- *APOR PÉTER*
AZ ALTERNATÍV DEMOKRÁCIA
NYOMORÚSÁGA, 1968–1973
- SIPOS PÉTER (1935–2017)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Nagy Levente: Mártír vagy kalandor? Brankovics Száva és az erdélyi román reformáció I. Apafi Mihály idejében	525
Kováts Antal András: Svájciak a magyar történelem sodrában, 1867–1990	543
Simon Attila: Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok	569
Apor Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és az ellenzéki lehetőség Magyarországon, 1968–1973	591

MŰHELY

Sudár Balázs: Turul szavunk művelődéstörténeti háttéréhez	605
Bácsatyai Dániel: II. András angliai követei	621
E. Kovács Péter: Magyar zászlók velencei kézen	633
Kádas István: Cum sigillo nostro. A késő középkori Sáros megye pecséthasználata	637
Szaszkó Elek: A szódi uradalom 1517/1518. évi számadásjegyzéke (Adatok a Gersei Pető család dél-alföldi birtoklásáról)	655
Ábrahám Barna: „Más nemzeteknél, mint a szászoknál...” Ortodoxia és lutheranizmus kölcsönhatásai a dualizmus kori Erdélyben	683

MÉRLEG

A kapitalizmus rövid története (<i>Trädler Henrietta</i>)	691
---	-----

MEGEMLÉKEZÉS

Sipos Péter (1935–2017) (<i>Simándi Irén</i>)	699
---	-----

NAGY LEVENTE

Mártír vagy kalandor?

Brankovics Száva és az erdélyi román reformáció
I. Apafi Mihály idejében*

II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1656. december 28-án Csulai György javaslatára Brankovics Szávát (Sava Brancovici) nevezte ki Erdély és a hozzá tartozó részek görög vallású híveinek (románok, görög, szerbek) püspökévé. Ilyen mérvű hatalom a Báthory István által 1581-ben kinevezett Eftimie püspök óta nem összpontosult az erdélyi vladika kezében. Egyetlen román esperesség sem maradt a magyar szuperintendens joghatósága alatt. (Fogaraszöld, mivel liber baronatus volt, kivételt képzett: nem tartozott Brankovics alá 1656 után sem.)¹ A szerb családból származó Brankovics Száva testvérel, Györggyel Borosjenőből érkezett Erdélybe az 1650-es évek második felében. A kitűnő nyelvismerettel rendelkező testvérpár (tudtak szerbül, románul, magyarul, törökül, később megtanultak latinul is) hamar beilleszkedett a fejedelmkori Erdély udvari életébe: több fontos diplomáciai küldetésben vettek részt, és az Apafi-kori erdélyi politikai élet meghatározó személyiségei lettek.

Brankovics tárgoviştei felszentelése (1656. szeptember) után érkezett Rákóczi udvarába. A felszentelés a havasalföldi vajda, Constantin Şerban (1654–1659, 1660) beleegyezésével történt.² A vajda Rákóczi lekötelezettje volt, ugyanis 1655-ben az erdélyi fejedelem személyesen vezette csapatait Havasalföldre, hogy Şerbant a fellázadt szejménekkal³ szemben megvédje. Rákóczi már ekkor a lengyelországi akció szálait szövögette. A moldvai vajda, Gheorghe Ştefan (1653–1658) szintén Rákóczi segítségével került a trónra, de ez nem akadályozta meg őt abban, hogy mindjárt a lengyelországi hadjárat kezdetén, 1657 januárjában ne informálja a Portát a fejedelem akciójáról. Şerban vajda azonban mindvégig hűségesen kitartott Rákóczi mellett: 1658. január 13-án Rákóczi azt írta édesanyjának,

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) 111 871. sz. pályázat támogatásával készült.

1 Brankovics kinevezési okmánya: Archivu pentru filologia şi istoria 4. (1870) 648–649.

2 *Silviu Dragomir*: Fragmente din cronica sârbească a lui George Brancovici. Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj 2. (1923) 27–28. A korabeli gyakorlat alapján a leendő erdélyi román püspök előbb a havasalföldi érsekkel szenteltette fel magát, majd ezután állította ki számára fejedelem a megbízólevelet. Püspöki feladatait csak ezután gyakorolhatta.

3 A szejmének a havasalföldi vajdák zsoldos testőrei voltak. Şerban vajda elleni lázadásukról ld.: *Lidia A. Demény–Lajos Demény–Nicolae Stoicescu*: Răscoala seimenilor sau răscoala populară? Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

hogy a havasalföldi vajda azt üzenté, hogy „velünk élni, halni akar; csak azt kívánja, hogy az székbe menjünk”.⁴

A lengyelországi balszerencsés hadjáratot követő zavaros időkben is sikerült Brankovicsnak jól manővereznie. 1659. január 9-én az új fejedelem, Barcsai Ákos megerősítette Száva kinevezését, és egyben újabb kegyben is részesítette azáltal, hogy joghatóságát a fogarasföldi román papokra is kiterjesztette. A vladika közbenjárására Barcsai Besztercén 1659. március 15-én kelt oklevelében ismételten megerősítette az „Erdélyországunk és a hozzá tartozó részeknek birodalmiban lévő oláh papok” kiváltságait, és mindenféle szolgáltatási és fizetési kötelezettség alól felmentette őket:

„kegyelmes tekintetünk lévén tiszteletes Brankovics Száva, minden birodalmunkban lévő oláh eklézsiának előljárójának és papjának, püspökének kiváltképpen azért való alázatos törekedésére, minden tized, kilenced, értvén búzárul, árpárul, rozsrul, zabrul, kölesrül, lencsérül, borsóruul, babrul, tatárkarul, kenderül, lenrül, méhrül, viszontag bárányruul, bárányocskákrul, és egyéb féle marhákruul, melyeket esztendőnként fiscusunknak szoktanak dézsmálni, azok adózásirul örökösen eximáltuk és supportáltunk, az mind eximáltunk és supportáltunk ez levelünk erejével.”⁵

Később Száva azonban ismét Rákóczi pártjára állt, ezért 1660. február 15-én a Szebenbe szorult Barcsai Ákos az Oroszországból jött szerzetest, Putivliai Györgyöt (*Georgius Putivlensis Moscovita*, szerzetesi nevén Genadius) nevezte ki vladikává, azzal az indokkal, hogy Brankovics hűtlen lett, és olyan dolgokba keveredett, melyek nemcsak a fejedelem, hanem az egész ország vesztét okozhatják. A magyar szuperintendensnek alárendelt Genadius minden erdélyi görögkeleti valláson lévők (románok, rácok, szerbek) püspöke lett. Barcsai megfontolatlanul cselekedett, hiszen még csak nem is a román vajdaságokból, hanem egyenesen Oroszországból jött, románul egyáltalán nem tudó szerzetestől várta el, mindjárt az eleje tárt kondíciók első pontjában azt, hogy az kötelezze a román papokat az egyházi szertartások román nyelven történő elvégzésére.⁶

4 Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. MTA, Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 24.) 534. Minderről ld. még: *Kármán Gábor*: II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának diplomáciai háttere. *Századok* 146. (2012) 1061–1062.; *B. Szabó János–Sudár Balázs*: „Independens fejedelem az Portán kívül.” II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. II. Századok 147. (2013) 987.

5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), P 1239 Apafi Mihály gyűjtemény 1. d. fol. 27r.

6 „Ne verbum Dei in ecclesia lingua peregrina, tam ipse concionari audeat, quam aliis id attentare permittat, sed nativa sola lingua pure Valachica.” (Genadius kinevezésének legutóbbi kiadása: *Ana Dumitran*: Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Transilvania. *Maedievalia Transilvanica* 5–6. (2001–2002) 1–2. sz. 171.

A rivális fejedelem, Kemény János halála (1662. január 23.) után nem sokkal, 1662. március 12-én a román esperesek azt írták az új fejedelemnek, I. Apafi Mihálynak, hogy

„püspökségre való választásban szabatos electiónk volt, kihezképpen, kegyelmes urunk, Fehérvárat, Szászsebes, Szászváros székekbeli, Vincen, Vajdahunyadon, Hátszegen, Körösbányán és Zalatnán lakó esperesek, inspectiónk alatt való pópákkal, az elmúlt napokban egybe gyűlvén, távolján való espereseknek is értelmeket vévén, elébbi püspököt Brankovics Száva uramot hagytuk helybe, tagja lévén kegyelmes urunk ökegyelme szegény hazánknak. Kegyelmes urunk, amely idegen püspökre emlékezhetők, vagyis azok közül tisztességesen püspökséget véghez nem vihette senki, ki fogságban esék, ki másképp vesze el gonosz cselekedetek miá. Kegyelmes urunk az mostani is már privilégiumunkban kezde háborgatni, mivel nem lévén az püspöknek öröksége esztendőnként szoktunk adni számára egy-egy forintot, az mostani püspök elírte, hogy minden oláh pap adjon számára egy tallért. Igen alázatosan könyörgünk nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak, kegyelmes fileiben vévén könyörgésünket, privilégiumunkban kegyelmességéből bennünköt megtartani méltóztassék, és elébbi és fejedelmi kegyelmességéből elébbi püspök Brankovics Száva uramot püspökségben megtartani méltóztassék.”⁷

A levél külön érdekessége a Brankovics melletti érvelés. A román esperesek azért szerették volna őt ismét püspöküknek, mert „tagja a szegény hazának”, értsd erdélyi, ráadásul nemes. Úgy tűnik, a korban általános probléma volt a román vajdaságokból vagy egyenesen az Oroszországból jövő vladikák ügye. Mert hiába tiltotta meg 1601-ben a lécfalvi országgyűlés a Kárpátokon túli szerzeteseknek azt, hogy Erdélybe jöhessenek, a 17. században a bevándorlás folyamatos volt. Erdély jó néhány 17. századi vladikája (Ilie Iorest, Milovitius, Daniil, az Újszövetséget fordító Silvestru vagy az oroszországi Putivliai György) mind-mind a Kárpátokon túlról érkeztek Erdélybe. Az esperesek levele azt bizonyítja, hogy a bevándorolt vladikák működése feszültségekhez vezetett: mivel nincstelenül érkeztek, igyekeztek minél jobban meggazdagodni (Iorest, például, iparszerűen szentelte fel a papokat fizetség fejében, Putivliai György pedig több pénzt szedett be a papoktól és az esperesektől, mint más vladikák stb.). Épp ezért az 1662. április 23-án kelt oklevelében Apafi helyt adott a román esperesek kérésének, és Putivliai György helyébe Brankovicsot nevezte ki az összes keleti rítusú erdélyi keresztény püspökévé. Egyben a fejedelem figyelmeztette a régi-új vladikát a Csulai György által összeállított kondíciók megtartására, valamint arra, hogy jövedelmeinek egy részét román könyvek nyomtatására és román iskolák felállítására kell fordítania.⁸ Ugyanakkor a fogaraszöldi románokat ismételten kivonta Brankovics felügyelete

7 *Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. XI. București, 1938. 17. Ld. még: MNL OL P 1239 I. d. fol. 87r.

8 *Dumitran, A.*: i. m. (6. jz.) 173–174.

alól, és élükre egy bizonyos Danielt⁹ nevezett ki vladikának 1662. április 20-án. Annak ellenére, hogy Danielt Apafi a református püspök alá rendelte, kinevezése mégis zavart keltett. Szathmári Péter fogarasi első pap arról panaszkodott a fejedelemlennek, hogy „az oláh püspöknek semminemű ecclesia igazgatására Fogarasba bémenni szabados nem volt, most pedig az oláh püspök ellenkezőt akar cselekedni. Amely fundusukat, házakat az oláhok meg vesznek, kiktől contribuálni szoktak az ecclesia közönséges javára, oláh püspök akaratjából, az oláh papok számára akarják fordítani.”¹⁰ Apafi 1662. június 23-án kelt rendeletében visszaállította a Daniel vladika által megzavart rendet: a fogarasföldi román klérus ismét visszakerült a református konzisztórium felügyelete alá, az egyházi adót pedig a román hívek a református egyháznak fizették be.¹¹

Kezdetben Apafi és Brankovics viszonya jó volt. 1663. szeptember 1-jén Brankovics kérésére Apafi megerősítette a Barcsai Ákos által a román papoknak adott privilégiumokat, sőt még ki is bővítette azokat, felmentvén a román papokat a szőlők után járó tized alól is.¹² Úgy tűnik azonban, hogy Brankovics nem sietett teljesíteni a kondíciókban előírt feladatokat. Főleg a román nyomda és iskolák felállítását hanyagolta el. Épp ezért Apafi 1667. május 24-én kelt rendeletében súlyosan korlátozta Brankovics jogkörét, és két román esperest (alvinci Ioan Zoba és Toma Topai), valamint két világi kurátort (Demetrius Logofet és Georgius Kira) rendelt a vladika mellé. A kurátoroknak szinte korlátlan hatalmat adott a püspök felett: „hűségtek híre nélkül az országban sehova el ne mehessen [Brankovics], papokat fel ne szentelhesen, valameddig hűségtek nem decernál felőlek, ki lészen érdemes reája, ki nem.” Ezután meghagyta a kurátoroknak, hogy a püspöki jövedelem terhére nyomdát és iskolákat állítsanak fel, és a Brankovics részéről igazságtalanságot elszenvedett papok sérelmeinek orvoslására hívjanak össze zsinatot.¹³

9 Daniel Juhász István szerint Moldvából, Mircea Păcurariu szerint pedig Havasalföldről jött. Ld. *Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 168.; *Mircea Păcurariu: Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. I. Editura Trinitas, Iași, 2006. 71.

10 *Pokoly József: A fogarasi egyházközség levéltárából*. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 8. (1910) 119.

11 Minderről ld.: *Fejér Tamás: Oktatási viszonyok Fogarason a XVII. században*. PhD-disszertáció. Kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Kar, Kolozsvár, 2011. 185–186. Daniel vladika esete is rávilágít arra, hogy a Kárpátokon túlról jövő szerzetesek nem ismerték jól az erdélyi viszonyokat és szokásokat, mivel a „három román ország” társadalmi és egyházi szerkezete merőben más volt.

12 „És mivelhogy az megemlített Barcsay Ákos fejedelemlennek levelében semmi emlékezet nem volt az szőlőkrül és azokból való jövedelemeknek tizedirül, szükséges fejedelmi kegyelmességünknek és adakozásainknak azon oláh papokhoz és successorokhoz gratianknak jelével szőlőjüket, akár Erdély birodalmunkba határiban levőkét minden tizedtől és hegybeni tartozástul és szedés vevéstül, melyeket fiscusunk számára szolgáltaták kegyelmesen örökösen eximáltuk, supportáltuk és megemesítettük ez levelünk erejével.” MNL OL P 1239 1. d. fol. 27v.

13 „Hűségteknek annakokáért serio parancsoljuk ez levelünket vévén, mindjárt conflualjon öszve és minden proventusokról az püspektől Száva uramtól számot vévén, az proventust vegye kezéhez, scholát és typographiát azután mindjárt erigáltasson, eddig is kin múlt el ezeknek nem praestálása, arról is jó lelki esmérettel minket informáljon, maga mellé vévén ezen dolognak megorvoslására lámkereki, szászsebesi és örményszékési hűségtek vallásán lévő papokat, mert úgy látjuk,

A szigorú rendelkezések ellenére Brankovics helyzete nem ingott meg. Ebben minden bizonnyal szerepe volt testvérének, Györgynek is, aki ötévnyi diplomáciai küldetés után épp 1667 nyarán tért vissza Gyulafehérvárra a Portáról. Apafi nyilván hálás lehetett neki, hogy a vasvári békéig tartó zűrzavaros időkben (1664. augusztus 10.) tolmácskodásával és diplomáciai összeköttetésekkel (főleg a görög főtolmáccsal, Nikosz Panjotisszal volt jó viszonyban) hozzájárult ahhoz, hogy Apafi ne veszítse el a Porta bizalmát.¹⁴ A fejedelem a kipróbált diplomatát 1668 januárjában testvérével, Szávával együtt Moldván és Lengyelországon át az orosz cárhoz küldte. 1668. május 31-én Brankovicsékat fogadta Alekszej Mihajlovics cár is, majd részt vettek az alexandriai és az antiochiai pátriárka jelenlétében celebrált, Szent Pál és Szent Péter apostolok emlékére rendezett ünnepi szertartáson. A cártól elsősorban az erdélyi román egyház támogatását kérték, de egy titkos tervet is előadtak a balkáni görögkeleti népek (szerbek, bolgárok, románok) török elleni fellázításának módozatairól. A cár ugyan érdeklődést mutatott a terv iránt, elsősorban a Fekete-tengerre való kijutás miatt, de annak ellenére, hogy Györgyöt megpróbálta még arra is rábírní, hogy maradjon Moszkvában, a két testvérnek nem a titkos terv megvalósítására, hanem könyvvásárlásra adott mintegy 200 rubelt.¹⁵

Hazatérésük után nem sokkal, 1669. február 20-án Kovásznai Péter szuperintendens kezdeményezésére Apafi újabb oklevelet állított ki Száva részére. Ebben kötelezővé tette Brankovics számára a Simion Ștefannak 1643-ban előírt tizenöt kondíciót, melyeket még négyvel ki is egészített: állítson fel román iskolákat Gyulafehérvárott, Máramarosban, Hunyad és Kővár vidékén, nyomtattasson román könyveket, a románul nem tudó papokat váltsa le, mindenben helyezze magát a magyar szuperintendens alá, a román papok zsinatán elfogadott határozatokat mutassák be a magyar kálvinista zsinatnak is jóváhagyás végett.¹⁶ Az ismételten megfogalmazott szigorú rendelkezéseknek nem sok foganatja lett. Brankovics ekkorra már teljesen tudatára ébredt annak, hogy az erdélyi vladika olyan politikai tényező, amely akár még dacolhat is az Apafi korára meggyengült erdélyi központi hata-

némelyek nem sokat gondolnak az Istennek dicsőségének előmozdításával, csak jöjjön meg az magok hasznok; ezek meglévén, az országban az oláh papok közül, kik injuriáltattak volna az püspöktől, vagy másoktól arról is gondot akarjuk viselni, generális gyűlést hirdetvén, hűségtek kiki panaszát ahhoz exponálnván, az is megorvosoltatik.” Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875–1898. (Magyar Történelmi Emlékek III. Országgyűlési emlékek) (= EOE) XIV. 267–268. A nyomda felállításáról ld. még: *V. Ecsedy Judit*: Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben. Magyar Könyvszemle 110. (1994) 2. sz. 161–162.

14 *Binder Pál*: Az Erdélyi Fejedelemség román diplomatái. S. a. r. Sebestyén Mihály. Pro Europa, Marosvásárhely, 1996. (Convergentia) 86–90. Később szerb nyelvű krónikájában maga Brankovics György is azt állítja, hogy szolgálatai jutalmául engedte meg Apafi, hogy Szávával együtt Oroszországba menjenek. Brankovics krónikájának ezen részét ld.: *Dragomir*, S.: i. m. (2. jz.) 59.

15 *Marina I. Lupaș*: Mitropolitul Sava Brancovici. Cluj, 1939. 55–60. Moszkvai fogadtatásukat részletesen leírta Brankovics György is, ld.: *Dragomir*, S.: i. m. (2. jz.) 57–61.

16 Apafi rendeletének legutóbbi kiadása: *Dumitran, A.*: i. m. (6. jz.) 174–177. Kovásznai már akkor felhívta a figyelmét a fejedelemnek arra, hogy Brankovics a jövedelmeiből semmit sem fordít az iskolákra és a nyomda felállítására, mikor a vladika épp Oroszországban járt. Ld. Kovásznai Péter levelét a fejedelemnek, 1668. február 13. Protestáns Közlöny 24. (1894) 165.

lommal. Az összes 17. századi erdélyi vladika közül Brankovics volt az, aki a legélénkebb kapcsolatokat ápolta a görögkeleti világ legfőbb politikusaival, az orosz cárral, a román vajdákkal és az egyházi vezetőkkel, a pátriárkákkal. 1670 áprilisában a havasalföldi vajda udvarában személyesen is találkozott Dositheus jeruzsálemi pátriárkával, aki a protestantizmus elleni harc lelkes híve volt. Ő hívta össze 1672-ben a jeruzsálemi zsinatot, mely háromszoros kiátkozással sújtotta az akkor már halott pátriárka, Kirill Lukarisz kálvinista katekizmusát, és azt állította róla, hogy az nem Lukarisz műve, hanem hamisítvány. Három év múlva Brankovics a havasalföldi vajdával, Grigore Ghicával titkos szerződést kötött a pravoszláv hit védelme érdekében.¹⁷

Brankovics nemcsak a keleti ortodoxia vezetőinél, hanem még az erdélyi magyar nemeseknél is fellépett papjai védelmében. Osdolai Kun Istvánnak, Hunyad és Küküllő vármegye főispánjának, Bethlen Miklós apósának ezt írta 1671. július 17-én:

„adák értésemre, hogy kegyelmed megfogta ott való nyavalyás pap [Barak] Mihályt, miért nem tudom. Kegyelmedet kérem: ne sanyargatassa kegyelmed, ilyen dolognak idein, ha oly vétke nincsen, ha pedig vagyon is, vagyon törvény, megbünteti. Mindjárt törvényt látatok reá, miben vétke léssen bűnhődjék, úgy tudom, hogy nem megszökő ember, mindenkor megtalálja kegyelmed.”¹⁸

Egyértelmű ebben az esetben Szávának az a szándéka, hogy papját kivonja a nemesi igazságszolgáltatás alól. Sajnos egyéb adatot nem sikerült találnom Barak Mihály esetéről.

Mindezeknek és testvére portai kapcsolatainak köszönhetően Száva sikeresen védte ki az ellene irányuló támadásokat és szabotálta el rendre a kondíciókban előírtak teljesítését. Hiába írt ismételten és elkeseredetten a vladika ellen Kovásznai, Brankovicsnak sikerült kieszközölnie azt, hogy 1673. december 20-án Apafi újból megerősítse hivatalában.¹⁹ Nemsokára azonban, 1674. június 14-én az új kálvinista püspöknek, Tiszabecsi Gáspárnak adott utasításában a fejedelem előírta, hogy az

17 *Lupaş, M. I.*: i. m. (15. jz.) 64.

18 MNL OL P 658 Teleki család levéltára 5. cs., 1260. sz., fol. 233r.

19 *Lupaş, M. I.*: i. m. (15. jz.) 65. „A jövő 25. juni a vladika Fejérváratt cerebrál generalis gyűlést, ahová parancsolja ömagysága az én praesentiámat is, specificálván ömagysága a reformációjokról való kívánságot. De én nem tudom, mi jót várhassunk abból is, mert amit egy tagadással s fogadkozással feltesz, azt nem kíméli, valóság pedig semmi nincsen, hanem csak a vallásban való hátramaradás és megbecsülhetetlen kár. Az én lelkem ne vádoljon, mert az igaz hitért mindent elkövettem ezen materiában, valami elkövetésre való volt. Tántorodásnak kell lenni kétség nélkül, hogy ily megátalkodott. Minek okáért azt is kegyelmednek orvoslásért ex confidentia öntöm kebelibe.” Kovásznai Péter Apafinak. Kolozsvár, 1671. június 17. *Protestáns Közlöny* 21. (1891) 52. Az 1671. június 25-én tartott román zsinatról egyéb adat egyelőre nem került elő.

„birodalmunkban lévő minden oláh eklézsiákra inspiciáljon és azokban lévő errorokat jó lelkiesmérettel corrigálja s a dolognak kívánsága szerint dirigálja is. Azonban pedig ökegyelmére bíztuk azt is, hogy amely oláh tipográfiát szerzett volt idvezült Rákóczi fejedelem, felkerestesse és felcirtáltassa azt is, hová lett és most hol lehetne és hol volna.”²⁰

Brankovics azonban ezt a támadást is kivédte, minden bizonnyal ismét csak testvére segítségével, akinek Apafi, szolgálatai jutalmául, épp 1675-ben adományozott birtokot Alvincen.²¹ Az 1675. év Száva számára igencsak mozgalmas volt: újból Oroszországba utazott és közben Gyulafehérvárott két zsinatot is tartott, majd 1675. december 30-án kieszközölt egy diplomát Apafitól, melyben a fejedelem megengedte, hogy a Száva joghatósága alá tartozó esperességek ott is maradjanak, azaz ne adják magukat a kálvinista magyar püspök alá, és hogy a vladika jövedelmeit szabadon beszedhesse a hozzá tartozó papoktól.²²

Külön figyelmet érdemelnek a fenti zsinatok végzései, melyek az erdélyi román ortodox egyház kálvinista szellemben történő átszervezését tűzték ki célul. Eszerint, például, az egyházi szertartásokra és az istentiszteletre vonatkozó intézkedések kapcsán hangsúlyozzák a végzések, hogy Isten igéjét románul kell hirdetni a templomokban, a szertartásokat a románul nyomtatott könyvek segítségével kell végezni. Az, aki nem hajlandó elhagyni a szerb (ószláv) nyelvet, nem lehet pap. A keresztelest vízzel kell végezni. Úrvacsorát minden felnőtt hívőnek évente négyszer kötelező venni. Az úrvacsorát csak a pap szolgáltathatja ki, nem adhatja oda a megszentelt kenyeret a világi híveknek, hogy azok a templomon kívül is kiszolgáltassák azt. A házasulandókat egy héttel a házasság előtt ki kell hirdetni. „A házasság megkötését Isten igéjével kell kezdeni és esküvel kell megkötni, hadd tudják, hogy mi a házasság.” Nem lehet esketni éjszaka, ahogy nem lehet összeadni rokonokat, gonosztevőket, vagy idegenből jött embereket sem. A klérus fegyelmezésére szolgáltak az alábbi rendelkezések: meg kell fosztani papi tisztétől azt, aki részegeskedik, lakodalmakban vőfélynek áll, táncol, részt vesz álarcos játékokon vagy kuruzslással foglalkozik. A papok kötelesek mindennap istentiszteletet tartani, kivéve a szegényebb falvakat, ahol a papot a hívek nem tudják rendszeresen eltartani, ezért a papnak is dolgozni kell. Ott elég, ha minden szerdán, pénteken és vasárnap tart istentiszteletet a pap. A szertartás után a pap köteles összegyűjteni a gyerekeket, főleg azokon a helyeken, ahol nincs iskola, és tanítani őket a Miatyánkra, a Hiszekegyre és a hit ágazataira. Az esperesek kötelesek vizitációkat

20 *Bod Péter*: Smirnai Szent Polikarpus. Nagyenyed, 1766. 106.

21 *Thallóczy Lajos*: Az ál-Brankovicsok. Századok 21. (1888) 698.

22 „Parancsoljuk kegyelmesen és igen erősen megírt minden rendbeli hívünknek az megemlített ecclesiáknak esperesit, papjait, vallások rendi szerint való megnevezett mostani és jövendőbeli püspököktől el ne szakaszszák, maga, az ecclesiában szolgáló ecclesiastica personák táplálásokra, szükségekre az ecclesia s clastrom épületire, öregbítésére minden oláh, rác és görög papoknál rendeltetett és járandó egy forintot is az püspöktől s ecclesiától ne abalienálják, mivel azonkívül egyéb jövedelmek nem lévén.” (*Dragomir*, S.: i. m. [2. jz.] 34.) Ld. még: *Thallóczy L.*: i. m. (21. jz.) 700.

tartani, és ellenőrizni, hogy a papok és a hívek betartják-e a fenti rendelkezéseket. Különösen részletesen foglalkoznak a zsinati határozatok a babonásokkal (a román szövegben a *bobonașaguri* magyarizmus szerepel): „ne mondjanak imát csontoknak, ruháknak, juhot, tehenet vagy tyúkot ne adjanak át a halott felett, az állatok lábát ne mossák meg, kalácsot, pénzt ne dobjanak a sírba”. A papnak fel kell jelenteni az ispánoknál azokat a híveket, akik kedden és szerdán „ördögi ünnepet” ülnek, vagy akik nagycsütörtökön az udvaron tüzet gyújtanak, az asztalra pedig kenyeret és vizet tesznek, mondván, hogy jönnek a holtak, akinek melegedni, enni és inni kell. Ne engedjék a papok, hogy húsvétkor a legények a vízbe lövöldözzenek, a vasárnapi és a vallásos ünnepek alkalmával szervezett táncokat tiltsák be.²³

A fenti rendelkezések közül számos idegen volt, vagy egyenesen szembe is ment a keleti egyház gyakorlatával és hagyományával. Az előírt esperesi és püspöki vizitációnak nem volt hagyománya a keleti ortodoxiában, a zsinati végzések a szentségek közül csak kettőt említenek, és feltűnően hallgatnak a görögkeleti gyakorlatban oly fontos keresztség utáni szent olajjal való megkenésről (*mir*). A házasság templomi kihirdetése szintén a református egyházi gyakorlat átvételét jelentette, nem is beszélve a temetkezéshez és az ünnepekhez tartozó hiedelmek és babonák erőteljes tiltásáról. Nem csoda hát, ha a Brankovics vezetésével elfogadott zsinati végzések alaposan megzavarták a román kutatókat. Főként, ha még hozzávesszük azt is, hogy az erdélyi román egyház életét meghatározó szabálygyűjteményről (*zakonik*) is sokáig azt hitték, hogy azt Brankovics állította össze. A szabálygyűjtemény az alábbi pontokat tartalmazta volna: 1. a vladika megválasztásának módja; 2. milyen szabályok alapján éljen a vladika; 3. a kurátorok tisztségéről; 4. az egyház vagyonáról; 5. az egyház jövedelmeiről; 6. az esperesekre vonatkozó kánonokról; 7. a papokra vonatkozó kánonokról; 8. a más országokból jövő papokról; 9. a generális zsinatról; 10. a parciális zsinatról; 11. a diákok pappá szenteléséről. Ez valóban komoly reform lett volna, ha életbe lépett volna. A tizenegy pont közül mindössze az első készült el, mely kimondta, hogy a vladikát az esperesekből álló zsinat választja és a fejedelem erősíti meg. A szabálygyűjtemény többi része nem egyéb, mint az 1679. július 6-án Brankovics Száva vagyonáról készült leltár (erről később még lesz szó). Egyébként az iratból kiderül, hogy annak összeállítója az 1680 júniusában tartott zsinat jegyzője, Ioan Zoba volt. Az is gyanítható az iratból, hogy a Brankovics felügyeletére 1667-ben Apafi által kinevezett kuratórium még 1680-ban is működött, igaz, nem sok eredménnyel. Az a tény, hogy a vladikát két egyházi és két világi kurátor, valamint szám szerint meg nem nevezett esküdtek felügyelete alá helyezték, akiknek elsősorban a püspökség anyagi ügyeivel kellett foglalkozni, némiképp hasonlít az erdélyi református egyházban épp ebben az időben kialakuló, majd a 17. század utolsó két évtizedében

23 A zsinat végzéseit többször kiadták, én Mangra után idézem: *Vasile Mangra*: Mitropolitul Sava II Brancovici (1656–1680). Arad, 1906. 79–82. Az idézőjelben szereplő részeket Juhász István fordításából vettem: *Juhász I.*: i. m. (9. jz.) 224.

megerősödő konzisztórium rendszerre.²⁴ Az mindenesetre biztos, hogy a görögkeleti egyházi hagyományban a kurátorság teljesen ismeretlen volt.

Nem csoda hát, ha a görögkatolikus Augustin Bunea azt állította, hogy Brankovicstól nem állt távol a román egyház kálvinista szellemű szervezeti átalakítása. A magyarországi románok görögkeleti érseke, Vasile Mangra ezt bonyolult eszme-futtatásban cáfolta, és azzal a képtelenséggel állt elő, hogy a kuratórium intézménye még a régi rómaiaktól maradt fenn a román egyházban. A későbbi komolyabb kutatók jobbnak látták nemes egyszerűséggel átsiklani a kérdésem (Ioan Lupaș, Ana Dumitran), míg az elfogultabbak mindenféle indoklás nélkül jelentették ki a verdiktet: „egyetlen olyan végzés sincs a zsinat határozatai között, mely a hívek és a klérus kálvinizálását szolgálta volna”.²⁵

Az 1675. évi zsinat után Száva helyzete erősödni látszott, hisz Apafi háromszor is megerősítette hivatalában (1676. augusztus 12., 1678. október 23., 1679. október 4.). Az 1679. évi megerősítésben még azt a korábban többször hangoztatott követelést sem írta elő a vladika számára, hogy püspöki jövedelmének egy részéből nyomdát és iskolákat állítson fel.²⁶ Sőt az 1679. december 22-én kiadott rendeletében Apafi még azt is megengedte Brankovicsnak, „hogy az oláh ecclesiáknak feles számú bonumiról”, melyeket „tiszteletes Brankovics Száva oláh püspök hívünk kezéhez vette”, ne kelljen számot adnia csak később, ezért Diósi Gáspár Fehér vármegyei bírónak és Gyarmati István requisitornak meghagyta, hogy a „megnevezett, oláh püspök hívünket a specificált üdő előtt a megírt számadásra erőltetni, szorgoztatni és kényszeríteni ne merészelje”.²⁷

Ilyen előzmények után nagyon komoly dolognak kellett történnie ahhoz, hogy 1680 nyarán perbe fogják a vladikát. 1679. június 29-ére még ő hívta össze a gyulafehérvári kolostorba a zsinatot, de azon részt venni már nem tudott. A zsinat ugyanis hamar a Brankovics Száva ellen indított perré alakult át. 1680. július 2-án tárgyalták Száva ügyét az Alvinczi Péter vezette ülésen, melyen Tofeus Mihály erdélyi református püspök képviselőjében Pálos István volt jelen. A vádat a már említett Ioan Zoba alvinci esperes és Veresmarti János borosbenedeki esperes képviselte. Száva ugyan a kolostorban tartózkodott, de köszvényére hivatkozva nem vett részt az ülésen; ezért őt testvére, György és egy gazdag görög kereskedő, Pater János képviselte.²⁸ A konkrét vádat a fejedelmi kancellária két írnoke, Csicsói György és Prónai István által hozott vallatási jegyzőkönyv tartalmazta. Eszerint

24 Erről a legjobb összefoglaló: *Sipos Gábor*: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2000. (Erdélyi Tudományos Füzetek 230.). 1680-ban az alábbiak voltak a kurátorok: Ioan Zoba, alvinci esperes; Toma, gyulafehérvári esperes; Domitru logofet és Groz Miclăuș, világi tagok Gyulafehérvárról. Groz Miclăușt leszámítva a többiek az 1667-ben kinevezett kuratóriumban is tagok voltak. A zakonikot Mangra kiadásából idézem: *Mangra, V.*: i. m. (23. jz.) 93–96.

25 *Păcurariu, M.*: i. m. (9. jz.) 73.

26 *Timotei Cipariu*: Documente istorice bisericești. Arhivul pentru Filologia și Istoria 3. (1869) 574.

27 *Veress, A.*: i. m. (7. jz.) 184.

28 Pater Jánosról ld. *Paul Binder*: Membrii familiei Pater din Transilvania, sprijinitori al ortodoxiei și factori de unitate națională. Mitropolia Ardealului 24. (1979) 347–350.

Brankovics Száva Szénási Bálint kolozsvári nemes feleségét, Temesvári Katalint férfiruhába öltöztetve elrabolta és feleségeként tartotta, annak ellenére, hogy az asszonynak rokona volt. Emellett elpredálta a gyulafehérvári kolostor vagyonát, és a román nyomdáról sem tudott számot adni. A százegy meghívottból álló zsinat a vádakat megalapozottnak találta, és azok alapján az alábbi ítéletet hozta:

„Mint hogy, mind az mi kegyelemes urunk ő nagysága, mind a szent generális deputatusi, sőt az egész oláh zsinat előtt rendesen költ inquisitoria relatoriákból constál, hogy Brankovics Száva eddig oláh püspök, mint nyilvános raptor más keresztény felebarátjának feleségét férfi köntösben öltöztetett, elragattatta és magához hozatta, mint utálatos incestuosus, mivel az említett, és tőle titkon elhozott asszonyember atyafiával, hugával tisztátalanul élt és vele fertelmeskedett, mind pedig adulter, mivel más asszonyemberekkel is paráználkodott. Per hoc tetszett az egész ebben az dologban leült szent gyülekezetnek s széeknek nemine excepto nem lévén, ezen dologban leült személyek százegy, hogy Brankovics Száva eddig oláh püspök mind püspöki, mind pediglen papi tisztiből degradáltassék, püspöki pálcája, és sapkája, püspökségének külső jelei tőle elvételődvén, mivel sem az Istennek törvénye, beszédi, sem az Isten beszédével egyező erdélyországi ortodoxa [protestáns] ecclésiák 80 és 81 canoni, sőt még az maga rendi és vallása szerént való hetvenötödik canon is, nem engedik hivatalának (rendi és méltósága nem is szenvedheti, hogy ilyen cégéres vétekben élt ember) pap, annál inkább egész papi társaságnak előtte járjon, vladikája lehessen. Nemcsak deponáltassék, hanem mint olyan infamis személy juxta Approbatis Constitutionis partis prima, titulo primo, articulis tertio külső magistratus, úgy mint az mi kegyelmes urunk őnagysága kezébe és méltóságos dispositiója alá adassék, úgy mint azáltal, hogy ez meg lévén is az fehérvári klastromhoz tartozó bonumokról számot adni tartozzék.”²⁹

Még az ítélet kihirdetésének a napján (1680. július 2.) Apafi elrendelte, hogy a két Brankovicsnak a szebeni Johannes Gräff házában található vagyontárgyait foglalják le. 1680. július 9-én Medgyesi Sámuel és Árpási István el is készítette a leltárt, mely szerencsére fennmaradt, és nyomban ki is derült, hogy a húsz éve keresett román nyomda kellékei egy láda fenekén lapultak. A lefoglalt javakat a fejedelmi udvarba szállították. Apafi a papi öltözeteket átadta a gyulafehérvári román kolostornak, de hogy mi történt a hagyaték többi részével, arról nincs tudomásunk.³⁰

A román és a magyar kutatók egyetértenek abban, hogy Száva elítélésében szerepet játszott az is, hogy a Brankovics testvérek belekeveredtek a Béli-féle

29 Az ítélet szövege és a perre vonatkozó dokumentumok Samuil Micu krónikájában (1804–1807) maradtak fenn: *Samuil Micu*: Istoria românilor. II. Ed. Ioan Chindriș. Editura Viitorul Românesc, București, 1995. 244–245.

30 *Ioan Lupăș*: Documente istorice transilvane. I. (1599–1699). Cluj, 1940. 362–376.

összeesküvésbe.³¹ A mai napig nem tisztázott az összeesküvésben játszott szerepük. Különösen Száva esetében hiányosak az adatok. Az is beszédes, hogy a vádlók a per alkalmával említést sem tettek arról, hogy a vladika a fejedelem ellen mesterkedett volna, márpedig nehéz elképzelni azt, hogy ha erről tudomásuk lett volna, akkor azt nem hozták volna elő a vádbeszéd során. Egyébként is mire perbe fogták Brankovicsot, a Béldi-féle mozgalom már lecsengett, maga Béldi Pál is halott volt már.³² Az is valószínűnek látszik, hogy a Brankovics ellen felhozott vádak igazak voltak. A Szénási család valóban létezett Kolozsvárott. Szénási Bálint 1650. június 18-án kapott nemességet II. Rákóczi Györgytől. 1660. április 3-án Fejérvári Könyvkötő János Szénási Bálint kolozsvári házában betegeskedvén végrendeletkezett.³³ Legmeggyőzőbbek azonban a Brankovics Száva hagyatékáról készült leltárban található adatok. Ezek szerint a vladika tárgyai között volt Szénási Bálintné zöld ládája is, melynek tartalmából, íme néhány érdekes adat:

„első zöld ládában találtuk Szénási Bálint úr részéről való levelekre, melyekből concludálhatjuk, hogy az ládabeli jók is, melyek nem is igen drágák, az asszonyei lehetnek, az levél pedig öt. [...] Öt közönséges ön tányár, Szénási Bálint neve rajta, [...] hét ön tálak Szénási Bálint neve rajta. [...] holmi oláh levelek, írások s könyvek egy zacskóban, [...] egy thékában oláh, magyar és deák könyvek nro 66, [...] egy irhában varrott diarium.”³⁴

Nehezen képzelhető el, hogy úgy kerültek Szénási Bálintné dolgai Brankovics Szávához, hogy a két félnek semmi köze sem volt egymáshoz. Emellett Brankovicsot az egyházi kánonok alapján ítélték el, és nem csupán a Geleji-féle kálvinista kánonok, hanem a román egyházi törvénykezést tartalmazó görögkeleti pravila alapján is. A LXXX. és LXXXI. Geleji-kánonokban a világi foglalkozások kerüléséről, valamint a lelkészek szüziességéről és tisztaságáról van szó. A LXXXI. kánon kimondja, hogy a lelkészek

„mások nejeinek tisztaságát ne kísértsék, annyival inkább azokkal törvénytelenül ne érintkezzenek; vagy kéjhölgyeket s ágyasokat ne tartsanak, hanem mindenkük, ha magát megtartóztatni nem képes, valamely szüz hajadont vagy tisztas özvegy nőt, éspedig igazhitűt vegyen magának feleségül, hogy legyen egynejtű férj, és éljen szentül a szent házasságban. Különben akik ágyas tartásban vagy

31 *Mangra, V.*: i. m. (23. jz.) 105–107.; *Lupaş, M. I.*: i. m. (15. jz.) 74–79.; *Thallóczy L.*: i. m. (21. jz.) 699–701.; *Nagy Géza*: A református egyház története 1608–1705. II. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2008. (Historia incognita) 168–169.

32 Béldi 1679 novemberében-decemberében halt meg a híres isztambuli börtönben, a Jedikulában. Ld.: *Deák Farkas*: Uzoni Béldi Pál. Bp., 1887. (Magyar Történelmi Életrajzok) 199–202.

33 Szénási nemesítő oklevele: MNL OL F 1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii 27. köt. fol. 303–304. Fejérvári Könyvkötő végrendeletéről: *Kovács Zsuzsa*: Rizsmajegyre írt végrendelet. http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/rizsmajegyre_irt_vegrendelet.html (letöltés ideje: 2016. június 9.)

34 *Lupaş, I.*: i. m. (30. jz.) 373–374.

paráznságban elmarasztaltatnak, nemcsak nyilvánosan kitiltatnak, hanem ki is közöcsítettnek; a nyilvános nősparáznák és többnejűek pedig épp úgy büntettetnek, mint a gyilkosokról és tolvajokról a közvetlenül megelőző kánonban határozottat.”

A román pravilában azonban a 75. kánonban (*glava*) a papok második nőcsülésének tiltásáról van szó (elképzeltethető, hogy ez is ráillett Brankovicsra), de leginkább a 79. kánon illet rá, melyben valóban azt rendelik el, hogy az a pap, aki kurválkodik, tétessék le papi tisztéről.³⁵

Végképp érthetetlen viszont az az érvelés, amivel átadták Száva ügyét a világi hatóságoknak. A zsinat ugyanis azt kérte, hogy Brankovicsot a magisztrátus az *Approbatae* első rész, első cím, harmadik artikulusa alapján ítélje el. Nos, a hivatkozott helyen nem más található, mint az egyházi újítók (neotericusok) ellen hozott híres határozat: „a négy recepta religiókön kívül in articulis fidei vel religione [a hit vagy a vallás dolgaiban] se privatus akármi rendbéli emberek, se penig gyülekezetek innovatiót, se penig szakadásokat béhozni, vagy cselekedni ne merészelenek sub poena notae infidelitatis.”³⁶ Teljesen abszurd lett volna Brankovicsot újítással vádolni és a szombatosokkal vagy anabaptistákkal egy szintre helyezni. Egész tevékenységében nyoma sincs ilyesminek. Ha valami újítást egyébként rá lehetett volna bizonyítani, akkor az biztosan előkerült volna a zsinaton is. Még abszurdabb a zsinatnak ez a kérése akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó artikus külön felhívta a figyelmet arra, hogy a benne foglalt rendelkezések a görögkeleti vallás követőire nem vonatkoznak: „Ide nem értvén az oláh, vagy görögök szektáján lévőket, kik pro tempore szenvedtetnek, usque beneplacitum principum et regnicolarum.” Nehéz elképzeltetni, hogy Alvinczi Péter, Tofeus megbízottja, valamint a kancellisták ne ismerték volna pontosan az *Approbatae* szövegét. Az ítéletnek ez a része mindenesetre a per koncepciócs voltát erősíti.

A vádak ugyanakkor helytállóak lehetnek (az például tény, hogy Száva a nyomdát több mint húsz évig rejtegette), de az is valószínűnek látszik, hogy a Béli-féle összeesküvés keltette pereskedési hullámot kihasználva valaki csupán rosszindulatból jelentette fel Brankovicsot. „Ekkor sok megidézett volt Béli ügyében való bűnrészesség, fajtalanóság, negyedízi rokonságon alul való házasság s hasonlók miatt” – írta önéletírásában Bethlen Miklós, és nem kizárt, hogy Brankovics esetére is utalt ezzel.³⁷ Brankovics egyik legnagyobb ellenlábásának általában az őt

35 Egyházi kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybeűjtött s a kor kívánataához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke. Ford. Kiss Áron. Kecskemét, 1875. 45.; *Îndreptarea legii 1652*. Ed. Andrei Rădulescu. Ed. Academiei, București, 1962. (Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Românesc Seris VII.) 115–116.

36 Az *Approbatae* az 1653. évi kiadás alapján idézem.

37 *Bethlen Miklós: Önéletírás*. I. Kiad. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1955. (Magyar Századok) 305. Jancsó Benedeknek azonban légből kapottak azok az állításai, miszerint a Brankovics-csal szemben felhozott vádak között olyanok is szerepeltek volna, hogy „engedett Theodosius bukaresti érsek ama sürgetésének, és arra törekedett, az isteni tisztetlet nyelvűvé ismét a szlávot

felügyelő kuratórium egyik tagját, Ioan Zobát tartják. Ennek ellenére közvetlen bizonyítékunk nincs arra nézve, hogy ő áskálódott volna a vladika ellen. Mindenesetre két évvel később, amikor a másik vladika, Görög Joasaf (Acaius Joasaf Grecul) azt mondta, hogy „nem volt öngységének [Apafinak] hatalmában, hogy megtörvényeztesse az oláh püspököt, hanem az pátriárkának vagyon hatalmában” és „Brankovics Szávának appellálni kellett volna törvényét az pátriárka eleiben”, Zoba ezzel vágott vissza a vladikának: „az pátriárkának semmi közü mihozzánk, hanem az fejedelemnek öngységének, hatalma is öngységének [van] rajtunk, adónkat is nem az pátriárkának, hanem az országgal együtt a hatalmas török császárnak adjuk.”³⁸

Ha Száva nem is, de öccse, György valamilyen szinten belekeveredhetett a Béli-féle összeesküvésbe. Igaz, csupán 1680 után vannak adataink arról, hogy György deák szövetkezett Apafi ellenségeivel. 1681. augusztus 21-én Csáky László és Paskó Kristóf Konstantinápolyban megígérte a havasalföldi vajda követének, Constantin Brâncoveanunak (1688-tól szintén Havasalföld vajdája lesz), hogy

„az ortodox, közönségesen oláh vallást, ősidők óta szokásos szertartásaival és a hazai törvényben biztosított szabad gyakorlatával, azok ellenére, akik azt elnyomni akarják, az ország előtt régi szabadságába visszahelyezzük, az Apafi zsarnoki kormányzata által ártatlanul bebörtönzött Száva metropolitának, azaz vladikának pedig, tisztessége teljes visszaállításával régi hivatalát teljes jogkörrel visszaszerezük.”³⁹

Egy hónappal rá Csáky László Konstantinápolyban már meg is esküdött arra, hogy

„tekéntetes, nemzetes Brankovics György uramtól, öcsémtől semmi üdöben el nem szakadok, életemet, halálomat, jó szerencsém, szerencsétlenségemet véle most öszveköttöm, az közjót ökegyelmével egy értelemül nevelem, ellenségivel semmi színek alatt nem colludálok, jó és gonosz szerencsében mellőle el nem állok, velem közlendő dolgokat titokba tartom s promoveálok. Mindezeknek megállására Isten engem úgy segítjen, és úgy adja lelkem üdvességit, minden aequivocatio nélkül magamat kötelezem subscriptiómmal és pecsétemmel erősítvén.”⁴⁰

Az összeesküvés ügye azonban lassan haladt előre. 1680. augusztus 23-án a havasalföldi érsek, Teodosie püspökké szentelte Száva utódát, Budai Józsefet (Bu-

tegye, a második oroszországi útja alkalmával gyűjtött pénzzel nem számolt el.” (*Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I. Bp., 1896. 553.*)

38 EOE XVII 293.

39 *Veress, A.*: i. m. (7. jz.) 189. Tudtommal Csáky és Paskó eme levelében bukkan fel először az ortodox szó nem a kálvinista ortodoxiát, hanem a görögkeleti vallást jelölő jelentésben: *religionem orthodoxam vulgo valachicam.*

40 *Timotei Cipariu*: Documente istorice bisericești. Archivu pentru Istoria și Filologia 4. (1870) 652.

dai Iosif), akit előtte az erdélyi román esperesek megválasztottak. A havasalföldi vajda, Șerban Cantacuzino, aki a Brankovicsok támogatója volt, egy kicsit berzenkedett ugyan, amikor azt írta a fejedelemnek, hogy „noha az másik vladiká[nak] Szávának, mi nem vizsgálók az ő vétkeit, hanem csak az mennyire érthettük az nagyságod leveléből, melyeket kellett volna megvizsgálni”, de ennek ellenére ténylegesen nem tett semmit Brankovics érdekében, és nem akadályozta meg Budai felszentelését.⁴¹ Apafi a Portára menő követének, Szeghalmi Andrásnak 1680. szeptember 30-án adott instrukciójában azt írta, hogy Brankovics György dolgáról azt kell híresztelni, hogy ő megbocsátott ugyan Brankovicsnak a Béldi-üggyel kapcsolatban, de az a lelkiismeret-furdalása miatt és a „törvényes büntetések félelme miatt, nem mert megmaradni” az országban. A vladika dolgában – írta Apafi – meg kell cáfolni azt a vélekedést, hogy koncepciós per lett volna, és azt kell mondani, hogy „igaz törvény szerint magyar és oláh prédikátorok közönséges gyülekezetiben, lévén külső rend értelmes emberek is jelen, fosztatott meg hivatalától, és már vagyon külső törvény alatt dolga, de gonosz cselekedetihez képest sokszori halált is (ha képes volna) megérdemelne.”⁴² Ennek bizonyítására Szeghalmi még a vladika ítéletét is elviheti bemutatni a Portán.

Az összeesküvők nem tudtak különösebb sikereket elérni. Apafi diplomáciai gépezete minden, a fejedelmi trón megszerzésére irányuló kísérletet hatástalánított. Paskó Kristófnak csak 1683-ban sikerült visszatérnie Sárospatakra, ahol két évre rá meg is halt. Csáky László 1685-ben felajánlotta szolgálatait I. Lipótnak, és német–magyar hadakkal Erdélybe tört, így próbálva megvalósítani fejedelmi ambícióit. A terv nem sikerült, de Lipót később is igénybe vette szolgálatait: többször is a havasalföldi vajdához küldte követségbe. I. Apafi Mihály halála után Erdélybe is visszatérhetett, sőt az erdélyi rendek 1696-ban Bécsbe küldték követként Bethlen Miklós tárgyalásait ellensúlyozandó.⁴³ Brankovics György többé már nem tért vissza Erdélybe, Șerban Cantacuzino vajda követeként azonban többször járt Bécsben. Valószínűleg nem akármilyen szolgálatokat tett az Osztrák Háznak, mert I. Lipót 1683-ban bárói, 1688-ban pedig grófi címet adományozott neki.⁴⁴ Az 1688. évi követsége alkalmából Brankovics egy több pontból álló tervezetet készített a császárnak, melyben az Illír Birodalom (melybe az ő elképzelése szerint Bosznia, Szerbia, Albánia, Bulgária, Macedónia tartozott volna) visszaállításának módjait ismertette: a szerbeknek engedje meg a császár, hogy saját királyt (deszpotát) válasszanak cári titulussal, aki visszaállítja majd a régi Illír Birodalom határait; azok a népek, akik ezen belül laknak, tarthassák meg görögkeleti vallásukat; a törökök ellen a Balkán-félszigeten harcoló császári csapatok ellátásáról gondoskodjon a császár, a fellázadt helyi csapatokat pedig a helybeliek tartsák el; Brankovics

41 Budai felszentelése: *Timotei Cipariu: Acte și fragmente*. Blasiu, 1855. 234–236. Șerban Cantacuzino levele Apafinak, Bukarest, 1680. szeptember 4.: Török-magyarokori állam-okmánytár. VI. Kiad. Szilády Áron–Szilágyi Sándor. Pest, 1871. (= TMÁO VI.) 97.

42 TMÁO VI. 101.

43 Életéről ld. *Cserei Mihály: Erdély története (1611–1711)*. Kiad. Bánkúti Imre. Európa, Bp., 1983. 121–122.

44 *Binder P.: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. (14. jz.)* 101.

kapjon birodalmi hercegi titulust évi 4800 forint jövedelemmel, és a császár nevezze ki a Balkán-félszigeten harcoló császári csapatok fővezérévé, az erdélyi fejedelem által elkobozott borosjenői és alvinci birtokait pedig kapja vissza.⁴⁵ A neveléses és fantáziadús követeléseket nem vetették el teljes mértékben Bécsben: elismerték, hogy Brankovics a régi szerb despoták leszármazottja,⁴⁶ a hercegi címet nem, de a grófit megkapta, és arra is hajlandó lett volna a bécsi udvar, hogy a törökök ellen fellázadó balkáni népek vezérének nevezze ki.

A dicsőség azonban nem tartott sokáig, mert hiába kiáltotta ki magát Brankovics minden szerbek és bolgárok despotájává, a császáriak nem felejtették el neki azt, hogy a megszállt szerb területeken Bécs ellen izgatott. Ezért aztán, amikor megjelent a császáriak táborában, azt remélve, hogy Bécs elismeri despotai minőségét, Badeni Lajos örgróf nyomban letartóztattatta és Szebenbe vitette. Letartóztatása után élete végéig börtönben maradt: 1703-ig Bécsben, majd 1711-ig a csehországi Egerben (ma Cheb) raboskodott. Brankovics azonban nemcsak mint kalandor, kém és önjelölt despota, hanem mint író is ismert. Még Šerban Cantacuzino udvarában (1687) írta román nyelven a *Hronicul slovenilor, Illiricului, Misii cei din sus și cei din jos Misii* (A szlávok, Illíria, Felső- és Alsó-Moesia története) címmel a szerb és román közös történelemről szóló művét. Ezt később bécsi fogságában, 1690-ben kiegészítette és szerb nyelvre is lefordította. Fogságában még katolikus- és kálvinistaellenes román nyelvű imádságoskönyvet és katekizmust is írt.⁴⁷

Brankovics Száva utolsó éveiről nem sok adat maradt fenn. 1683. május 1-jén már biztosan nem volt életben, mert testvére, György a vesztényi (Wesetendorf, Szeben mellett) román papot arra kérte, hogy tartson szertartást Száva emlékére.⁴⁸ Halála után a vladika a román martirologikus legendárium népmesei hősévé vált. Cserei Mihály naturalista érzékletességgel írja le a Száva ellen, saját rokonai által (Székely László tanácsúr) indított koncepció persé és a vladika megverettetését:

45 Brankovics tervezetét ld.: Biblioteca Universitaria di Bologna, fondo Marsigli, ms. 54. fol. 317–319.

46 Ez természetesen nem volt igaz. A család ősei a 15–16. században érkeztek Arad környékére a hercegovinai Korenic településről. Épp ezért családi nevük sokáig Korenic és Longhin volt. Az előkelőbb hangzású Brankovics nevet Száva vette fel 1662-ben. György Borosjenón született. (*Dan Ispas: Cronicarul Gheorghe Brancovici – un personaj controversat. Crisia* 9. (1994) 424–425.; *Binder P.: Az Erdélyi Fejedelemség i. m. [14. jz.]* 80.)

47 *Émile Turdeanu: Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des principautés roumaines.* Brill, Leiden, 1985. 313–328. Brankovicsról magyarul ld. még: *Kármán Gábor: Az erdélyi török deákok. Kora újkori értelmiségiek állami szolgálatban. Sic Itur ad Astra* 19. (2006) 1–2. sz. 167–169. Brankovics román nyelvű katekizmusa jelenleg Belgrádban a Szerb Akadémia (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti) könyvtárában található az ms. 230-as jelzeten (régii jelzete: ms. 236.), *Molitvenik na vlaškom jeziku* címmel. Sajnos az ottani szabályzat alapján semmilyen másolatot nem készítenek a kutatók számára a kéziratról. Ezért a belgrádi kutatóút alkalmával csak annyira volt lehetőségem, hogy a katekizmus meglétét regisztráljam, a szöveg további kutatása, átírása esetleges kiadása csak akkor lesz lehetséges, ha mégis sikerül róla másolatot készíteni, avagy lesz lehetőségem hosszabb kutatóútra elutazni Belgrádba. A kéziratról a román szakirodalomban is csak egyedül Emil Turdeanu tett eddigi említést fent említett művében.

48 *Lupaș, M. I.: i. m. (15. jz.)* 83., 86–87.

„a nyavalyás ártatlan püspököt egy ingben, lábravalóban kihozzák, s addig korbácsolják, míg leszakad az inge, lábravalója, s a húsa is a faráról, amely miatt már sem vizeletét, sem ganéját, becsülettel legyen írva, meg nem tarthatván, meg kelle halni, s jovaival Székely László Nalácziival felosztozék.”⁴⁹ Száva megveretése bizonytalan, meghalni biztos hogy nem akkor halt meg, javait Apafi a fejedelmi udvarba szállíttatta; hogy utána mi lett velük, nem tudni, persze elképzelhető, hogy egy részét Székely László és Naláczi István szerezte meg. Öreg papoktól és espresektől hallotta Samuil Micu azt a történetet, hogy az ifjabb Apafi egyszer Balázsfálván úgy akarta elveszejteni a vladikát, hogy egy asszonynak megparancsolta, hogy vigyen oda a vladikának egy bepólyált kutyakölyköt és mondja azt, hogy a beteg gyermekét hozta megkeresztelni. A vladika azonban rájött a csapdára, böjt lévén egy retekkel kínálta a kutyakölyköt, de az nem akarta azt megenni. Utána egy darab húst adott neki, mire a kutya azt megette. Ekkor azt válaszolta Száva a fejedelemnek: ez a gyermek nem a mi vallásunkon van, mert böjt idején húst evett, ezért nem kereszteltem meg.⁵⁰ A román görögkatolikus, valamint később a Ceaușescu-korszak nacionálkommunista ortodox szakirodalmában nagy karriert befutó kutyás anekdota nem valós eseményt mesél azonban el, hanem csupán tudós imitáció. A történet a 16. század végi, Velencébe emigrált monemvasiai görög püspök, Hierotheosz világkrónikájában (*Vivlion istorikon*, Velence, 1631) bukkan fel először, csak abban éppen II. Mohamed szultán üz gúnyt a kutyás történettel a konstantinápolyi pátriárkából.⁵¹

Legtöbbet saját testvére, György tett azért, hogy Brankovics Száva a görögkeleti egyház mártír szentjévé váljon. Már a Šerban Cantacuzino udvarában írt román nyelvű krónikájában arról értekezett, hogy az eretnek kálvinisták megátalkodott szorgalommal ügyködtek az igaz pravoszláv egyház megrontásán, és azért üldözték Szávát, mert az nem akarta elfogadni a kálvinisták eretnekségeit. De az Isten meg is büntette azokat a kálvinistákat, akik üldözték a görögkeletieket: kit korai halállal sújtott, kit pedig úgy megbénított, hogy jární sem tud.⁵² Szerb nyelvű krónikájában még részletesebben fejtette ki az eseményeket, igaz, jól elferdítve azokat. Itt Száva legnagyobb ellensége a Wittenbergből hazatért Tofeus Mihály püspök, aki katonákkal tört rá a betegesen fekvő vladikára. Később Teleki Mihály felajánlotta a vladikának, hogy térjen át valamelyik bevett erdélyi vallásra, és akkor szabadon engedik, a vladika azonban erre nem volt hajlandó. Sőt a Havasalföldre szökni készülő testvérenek is azt tanácsolta, hogy soha el ne hagyja a pravoszláv hitet. A szerb krónikában még hangsúlyosabban jelennek meg a

49 Cserei M.: i. m. (43. jz.) 309.

50 Micu, S.: i. m. (29. jz.) 233–234.

51 *Émile Legrand*: Bibliographie hellénique XVIIe siècle. I. Paris, 1894. 290–298.; *Silviu Dragomir*: Documente apocrife privitoare la începutul unirii cu romano-catolicii (1699–1700). Ed. Arhiepiscopiei Ortodoxe Române a Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj, 1990. 12–14. A történet szerint a szultán arra akarta volna rávenni a pátriárkát, hogy szenteljen fel egy szerzetesruhába öltöztetett kutyát.

52 *Gheorghe Brancovici*: Cronica românească. Ed. critică de Damaschin Mioc–Marieta Adam-Chiper. Ed. Academiei R.S.R., București, 1987. (Cronici Medievale ale României XI.) 74–76.

görögkeletiek üldözése miatt az erdélyi kálvinistákra bocsátott isteni büntetések. Brankovics értelemezésében nemcsak az erdélyi kálvinista arisztokraták és prédikátorok korai halála vagy lebénulása bizonyítja azt, hogy Isten megbünteti az ortodoxia üldözőit, hanem az is, hogy Erdély a Habsburgok kezébe került.⁵³ A dolog igazi pikantériája ezek után már csak az, hogy a román ortodox egyház épp a kommunizmus romániai megerősödésének éveiben avatta szentté Brankovicsot.⁵⁴

LEVENTE NAGY

MARTYR OR ADVENTURER?

SAVA BRANKOVIĆ AND THE ROMANIAN REFORMATION IN TRANSYLVANIA DURING
THE PRINCIPALITY OF MIHÁLY APAFI I

The paper explores the relationship of Sava Branković, Romanian bishop of Transylvania (died in 1683) to the Reformation. Through the examination of the episcopal career of Branković, the author aims to demonstrate that central authority in Transylvania did not compel the Romanians to adopt the Reformed faith. Despite the fact that Greek Orthodoxy was not regarded as a *recepta religio* in Transylvania, no trace of religious persecution was found. What was launched against Branković was not a show trial; the accusations that led to his deposition from the episcopal office in 1680 were real ones.

53 *Dragomir*: Fragmente i. m. (2. jz.) 63–69.

54 A román ortodox egyház 1950. február 28-án tartott zsinatán döntött úgy, hogy Brankovicsot az ortodox hit védelmében elszenvedett mártírnak nyilvánítja és szentté avatja. Kanonizálása 1955. október 21-én ment végbe Gyulafehérvárott. Ld.: *Păcurariu*: i. m. (9. jz.) 76.

CONTENTS

STUDIES

Levente Nagy: Martyr or Adventurer? Sava Branković and the Romanian Reformation in Transylvania during the Principality of Mihály Apafi I	525
Antal András Kovács: Swiss in the Flow of Hungarian History, 1867–1990	543
Attila Simon: The Three Occupations of Kassa. Parallels and Morals	569
Péter Apor: The Misery of Alternative Democracy. Ideology, Political Language and the Possibilities of Opposition in Hungary, 1968–1973	591

WORKSHOP

Balázs Sudár: On the Cultural Historical Background of the Hungarian Word <i>Turul</i>	605
Dániel Bácsatyai: King Andrew II's Envoys in England	621
Péter E. Kovács: Hungarian Banners in Venetian Hands	633
István Kádas: Cum sigillo nostro. Seal Usage in Late Medieval Sáros County	637
Elek Szaszko: The Registry of the Revenues and Expenses of the Szódi Manor from 1517/1518 (Contributions to the possessions of the Gersei Pető family in the southern region of the Great Hungarian Plain)	655
Barna Ábrahám: „With other nations like Saxons...” Interactions between Orthodoxy and Lutheranism in Transylvania in post-1867 Hungary	683

REVIEW ARTICLE	691
----------------	-----

COMMEMORATION	699
---------------	-----

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNÁ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • APOR PÉTER PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD, fiatal kutató (MTA BTK TTI) • KÁDÁS ISTVÁN, tud. segédmunkatárs (MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport) • E. KOVÁCS PÉTER, a történelemtudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • KOVÁTS ANTAL ANDRÁS PhD, történész • NAGY LEVENTE, dr. hab., tszv. egy. docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) • SIMÁNDI IRÉN PhD, főiskolai tanár (Kodolányi János Főiskola) • SIMON ATTILA, dr. hab., történész (Selye János Egyetem / Fórum Kisebbségkutató intézet) • SUDÁR BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • SZASZKÓ ELEK PhD, történész • TRÁDLER HENRIETTA, tud. kutató (Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható